

Історичне краєзнавство

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-03/063-083>

УДК (UDC) 94 : 323.269.6 (=162.1) (47+57) : 930.2 (477.73) «1863»

REPRESENTATION OF THE 1863 POLISH UPRISING IN THE MYKOLAIV MILITARY GOVERNOR'S CHANCELLERY RECORDS¹

Kostyantyn Kartuzov*

Abstract

The article introduces into scholarly circulation a corpus of records from the Chancellery of the Mykolaiv Military Governor that reflects imperial administrative-police practice in the aftermath of the 1863 January Uprising. Drawing on circulars of the Ministry of Internal Affairs (MVD), correspondence with governor-generals, police reports, and person-based case files, it reconstructs the mechanics of surveillance over 'politically unreliable' individuals and over natives of the 'Western provinces' and the Kingdom of Poland.

The materials reveal the enduring institutional memory of the imperial administration regarding the 'Polish question'. They also show how the partial liberalization of the 1870s (the lifting of selected restrictions, permissions to return or change place of residence) coexisted with selective bans, administrative exile, and tightly scripted movement under police and gendarmerie supervision.

The full cycle of control is traced – from initial circulars and permissions to registration at a new residence and subsequent police reporting. The documents clarify the role of the Mykolaiv Military Governor in these processes and demonstrate the continued salience of the 'Polish question' in the second half of the nineteenth century.

Keywords: Mykolaiv Military Governor, January Uprising of 1863, 'Polish question', police surveillance, administrative exile, Kherson Governorate, mobility control, MVD circulars, gendarmerie, archival sources

¹ This publication was produced within the scholarship programme of the Juliusz Mieroszewski Centre for Dialogue.

* PhD student at the Department of History, Petro Mohyla Black Sea National University; Deputy Director for Core Activities, State Archive of Mykolaiv Region (Mykolaiv, Ukraine); E-mail: kartuzov@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863 РОКУ У ДОКУМЕНТАХ МИКОЛАЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ГУБЕРНАТОРА²

Костянтин Картузов*

Анотація

Стаття вводить до наукового обігу комплекс матеріалів Канцелярії Миколаївського військового губернатора, що відбиває імперську адміністративно-поліцейську практику після Січневого повстання 1863 р. На основі циркулярів МВС, листування з генерал-губернаторами, рапортів поліції та персоніфікованих справ реконструйовано механіку нагляду за «неблагонадійними» та вихідцями із «західних губерній» і Царства Польського.

Матеріали демонструють тривалу інституційну пам'ять імперської адміністрації щодо «польського питання». Показано поєднання часткової лібералізації 1870-х рр. (зняття окремих обмежень, дозволу на повернення/зміну місця проживання) із вибірковими заборонами, адміністративними висилками та детальною маршрутизацією пересувань під наглядом поліції і жандармерії.

Простежено повний цикл контролю: від первинних орієнтувань і дозволів до реєстрації на новому місці та подальших звітів. Матеріали уточнюють роль Миколаївського військового губернатора у цьому процесі та демонструють тривку актуальність «польського питання» у другій половині 19 ст.

Ключові слова: Миколаївський військовий губернатор, Січневе повстання 1863 р., «польське питання», поліційний нагляд, адміністративна висилка, Херсонська губернія, міграційний контроль, циркуляри МВС, жандармерія, архівні джерела

Цитування: Картузов, К. (2025). Відображення польського повстання 1863 року у документах Миколаївського військового губернатора. *Консенсус*, 3, 63–83.

<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-03/063-083>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/184>

Постановка проблеми. Січневе повстання 1863 р. стало каталізатором довготривалих трансформацій імперської політики безпеки на західних і південних теренах Російської імперії. Актуальність спадщини Січневого повстання підтверджує спільна декларація президентів Литви, Польщі та України, ухвалена у Львові 11 січня 2023 р. на Другому саміті Трикутника Люблінського. Її підписанти, апелюючи до 160-ї річниці повстання 1863–1864 рр., спрямували документ проти «тиранії й утисків» Росії³.

² Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

* аспірант кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили, заступник директора з основної діяльності Державного архіву Миколаївської області (Миколаїв, Україна);

E-mail: kartuzov@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

³ Joint Declaration by President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy, President of Poland Andrzej Duda, and President of Lithuania Gitanas Nausėda at the Second Lublin Triangle Summit (Lviv, 11 January 2023). URL: https://www.prezydent.pl/storage/file/core_files/2023/1/11/2225745e4c8bd88fcb3bfc4ff9d75673/Joint%20Declarati on.pdf

У сучасній історіографії добре опрацьовані події в Царстві Польському та на Правобережній Україні, натомість південний регіон залишається дослідженим фрагментарно. Саме тут, у стратегічно важливому портовому Миколаєві, адміністрація військового губернатора фіксувала виконання секретних розпоряджень міністерств, взаємодію з поліцією та жандармерією, контроль за міграціями, кореспонденцією та пересуванням підозрюваних осіб. Цей корпус джерел дає змогу відчитати локальні механізми імперського нагляду поза зоною безпосередніх бойових дій і простежити, як загальноімперські настанови набували конкретної практики у припортовому середовищі.

Проблемне поле дослідження визначається кількома лакунами. *По-перше*, значна частина нормативних рамок післяповстанчих репресій була оформлена у вигляді таємних циркулярів та інструкцій, які не потрапили до офіційних зводів законів і довгий час залишалися поза увагою дослідників. *По-друге*, джерела південних архівів, зокрема фонду Канцелярії Миколаївського військового губернатора, досі рідко залучалися для реконструкції масштабів і повсякденної логістики репресивних заходів: етапування засланців, обмеження поселення, цензурний контроль, нагляд за іноземцями та польськими емігрантами. *По-третє*, питання суспільних настроїв у прибережному мультикультурному середовищі Миколаєва, де співіснували військові, чиновники, ремісники та значні католицькі спільноти, ще не були зіставлені з адміністративними практиками нагляду, що дозволяє переоцінити роль Півдня як транзитного коридору і як простору «профілактики» революційних впливів.

Метою дослідження є комплексне висвітлення відображення Січневого повстання 1863–1864 рр. у документах Канцелярії Миколаївського військового губернатора та споріднених фондів, з'ясування механізмів імперської реакції на повстання у південноукраїнському регіоні, реконструкція адміністративних практик репресій і нагляду, а також інтерпретація локальних настроїв та уявлень про «польську неблагонадійність» у багатонаціональному міському середовищі Миколаєва. Окремою складовою мети є введення до наукового обігу недостатньо опрацьованих джерел, їх зіставлення з матеріалами з інших регіонів та окреслення місця Південної України у загальноімперській системі протидії польському національному рухові другої половини 19 ст.

Новизна полягає у системному введенні до наукового обігу комплексу документів Канцелярії Миколаївського військового губернатора для сприяння розумінню післяповстанчої політики імперії поза ядром повстанських територій, а також у поєднанні інституційної історії нагляду з аналізом локальних настроїв у багатонаціональному портовому місті. Таке поєднання дозволяє подивитися на Миколаїв як на індикатор поширення і трансформації польського питання у другій половині 19 ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історіографія Січневого повстання 1863–1864 рр. є масштабною та багатогарною, однак фокус більшості праць

зосереджений на Царстві Польському та Правобережній Україні, а рефлексія цих подій у південному регіоні розроблена фрагментарно. Показовою є колективна монографія «Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів»⁴, що акумулює нові регіональні студії та пропонує критичний перегляд усталених інтерпретацій подій на Київщині, Волині та Поділлі.

Окремий пласт становлять праці, що безпосередньо інтегрують до наукового обігу архівні документи з українських регіональних зібрань. Найближчою до нашої проблематики є стаття Лариси Левченко⁵, яка на основі фондів Державного архіву Миколаївської області системно ввела до обігу тексти таємних циркулярів Міністерства внутрішніх справ і Третього відділення, показавши «подвійний стандарт» імперської політики: публічні акти декларували амністії, тоді як секретні розпорядження забезпечували приховане повсюдне переслідування, що «досягало кожної родини й особи, навіть дітей». Пояснення структури та масштабів цих практик, а також атрибуція миколаївського масиву документів, як вузлового в імперській системі політичного нагляду, створюють методологічну рамку для дослідження адміністративного виміру нашої теми.

Дослідження Ігоря Слобожана⁶ реконструює польський національно-визвольний рух у Волинській губернії 1860-х років, акцентуючи джерелознавчий потенціал місцевих фондів і роль жінок у підтримці руху. Автор окреслює масиви адміністративних, судових і конфесійних документів (зокрема канцелярії волинського губернатора, губернського правління, католицької консисторії) та підкреслює значення описів справ таємної частини канцелярії 1860–1865 рр. для реконструкції подій, попри втрату самих справ. Дослідження демонструє евристичні можливості регіональних архівів і слугує корисним компаративним тлом для документального комплексу Канцелярії Миколаївського військового губернатора.

Натомість необхідно констатувати, що матеріали Канцелярії Миколаївського військового губернатора, що розпорошені між двома фондами, які зберігаються у Миколаєві та Києві, до сьогодні не були широко введені до наукового обігу у контексті окресленої нами теми боротьби польського народу за свою незалежність.

Виклад основного матеріалу. Січневе (Польське) повстання 1863–1864 рр. було одним з наймасштабніших національно-визвольних виступів 19 ст. на землях колишньої Речі Посполитої проти російського панування. Воно розпочалося 22 січня 1863 р. в Царстві Польському та охопило також Литву й частково Правобережну Україну. Значення повстання для польського й українського народів має глибоко символічний вимір: у польській і регіональній меморіальній культурі воно постає як

⁴ Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. 184 с.

⁵ Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів за відновлення державності Польщі (1830–1874 рр.). *Архіви України*. 2023. № 1. С. 126–172. DOI: 10.47315/archives2023.334.126

⁶ Слобожан І. Польський національно-визвольний рух на території Волинської губернії в 60-х роках XIX століття (за документами Державного архіву Житомирської області). *Архіви України*. 2024. № 2 (339). С. 56–74. DOI: 10.47315/archives2024.339.056

спільний спротив імперському режиму (символізований, зокрема, триділним гербом із Польським Орлом, Литовською Погонею та архангелом Михаїлом – знаком Русі)⁷. Попри поразку у військовому сенсі, повстання згуртувало активні верстви суспільства та стало важливою точкою формування модерних національних ідентичностей у регіоні, тоді як його придушення спричинило тривале посилення імперського контролю та русифікаційних практик, що істотно вплинули на подальшу історичну пам'ять.

Дослідниця польського повстання Лариса Левченко звертає увагу, що в 19 ст. Миколаїв посідав особливе місце на Півдні Російської імперії: тут діяли суднобудівні верфі Чорноморського флоту, резиденція Головного командира та управлінські структури флоту, що зумовлювало режим підвищеної секретності та перцепцію міста як «військово-морської фортеці»⁸. Водночас морське відомство не могло обійтися без іноземних фахівців; специфіка заселення Півдня сприяла багатонаціональному складу населення. Уже в 1792 р. у Миколаєві постала католицька громада, а 1796 р. освячено перший католицький собор Святого Йосипа. Влада жорстко контролювала прибуття членів таємних організацій, обіг «небажаних відомостей», пересування та контакти населення; під особливим контролем були документи, що надходили з Санкт-Петербурга до канцелярії військового губернатора та міської поліції з приписами щодо нагляду, висилки, арештів та інших дій стосовно «політичних злочинців» і «неблагонадійних».

Поразка Російської імперії у Кримській війні та Паризький мир (1856) спричинили занепад суднобудування і щоб подолати кризу у 1861 р. було відкрито Миколаївський торговий порт для іноземних суден і засновано митницю 1-го класу. Місто швидко перетворилося на активний торговельний осередок: зростали експортно-імпорتنі операції (передусім хлібна торгівля), відкривалися консульства та представництва іноземних торгових домів, дозволено повернення євреїв до міста⁹.

У 1875 р. Миколаївський статистичний комітет провів перепис, одним з перших в імперії запровадивши показник «рідна мова»: у Миколаєві мешкали представники понад 40 національностей і піддані 24 держав; польську мову визнали рідною 1734 особи (з 60 328 мешканців, близько 2,9%). Поступово Миколаїв із «фортеці» став індустріальним центром Півдня; близькість до Одеси як «південних морських воріт» підсилювала транзитність і відкритість міського простору, тож уникнути прибуття іноземців і «небажаних» персон було неможливо. Це стимулювало безпрецедентні заходи контролю за місцевими та прибульцями, що сягнули кульмінації із запровадженням у 1881 р. Положення про посилену охорону¹⁰.

⁷ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland, 22 stycznia przypada 160. rocznica wybuchu powstania styczniowego [160th anniversary of the outbreak of the January Uprising]. URL: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/22-stycznia-przypada-160-rocznica-wybuchu-powstania-styczniowego>

⁸ Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів... С. 132.

⁹ Ibid. С. 133.

¹⁰ Ibidem.

Саме цей статус міста і пояснює, чому у Миколаєві відкладалася значна кількість матеріалів Міністерства внутрішніх справ і III відділення: відповідні документи виявлено, насамперед, у фонді «Канцелярія Миколаївського військового губернатора».

Реконструкція історії цього фонду засвідчує складну траєкторію його формування й подальшого розпорошення між Державним архівом Миколаївської області (ДАМО) та Центральним державним історичним архівом України у м. Київ (ЦДІАК України). Перші надходження до миколаївського архіву датовано 4 вересня 1926 р.; тоді комплексу надано № 230 і повну назву «Канцелярія Миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонського повіту та губернії», із робочими хронологічними рамками діяльності установи 1805–1901 рр.¹¹

У роки Другої світової війни частину документів фонду було вивезено з Миколаєва в межах загальносоюзних евакуаційних заходів: фонд включали до переліків на евакуацію вже 1933 р., а в липні 1941 р. архівним установам надійшла вимога негайно готувати матеріали до вивезення. Після звільнення України від окупації ці матеріали повернулися не до Миколаєва, а до Києва: 31 листопада 1944 р. з м. Златоуст надійшли справи фонду «Канцелярія Миколаївського і Севастопольського військового губернатора», які передано на зберігання до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві (нині – Центральний державний історичний архів України, м. Київ). На цій основі у ЦДІАК України було оформлено окрему складову комплексу як фонд № 356, що нині становить цінний корпус документів для реконструкції адміністративної реакції на події 1863–1864 рр.

Підсумовуючи, далі документи «Канцелярії Миколаївського військового губернатора» фондів ДАМО (ф. 230) та ЦДІАК України (ф. 356) розглядаємо у цілості, як єдиний документальний комплекс одного фондоутворювача. У контексті досліджуваної теми будемо зосереджені на матеріалах фонду № 356 ЦДІАК України, оскільки саме тут зосереджено найбільш репрезентативні серії міністерських обіжників і секретних циркулярів, реєстрів піднаглядних і службового листування з поліцейськими структурами, тобто документів, які безпосередньо фіксують механіку післяповстанчого нагляду й адміністративного контролю у південному регіоні.

Циркуляри Департаменту виконавчої поліції МВС Російської імперії були стандартизованими наказами-орієнтуваннями, що друкувалися великими накладками та розсилалися на виконання всім державним установам і посадовцям на місцях, аж до канцелярій військових губернаторів (у т. ч. Миколаївського військового губернатора). Їхній зміст системно регулював репресивні процедури щодо «неблагонадійних» осіб, емігрантів і колишніх учасників повстань. Серед типових пунктів є зняття або, навпаки, підтримання поліцейського нагляду; порядок

¹¹ Картузов К.М. Формування фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» у Державному архіві Миколаївської області. *Історія України та Європи в контексті збереження європейських цінностей*: міжнародна наукова конференція (8 листопада 2024 р., м. Миколаїв). Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2024. С. 125–127.

повернення з-за кордону колишніх утікачів; надання дозволів на виїзд за кордон (часто з довічною заборонаю повертатися до імперії).

Ці документи виконували не лише «нормотворчу» функцію, а й практичну пошуково-поліцейську: за циркулярами ідентифікували конкретних людей, фіксували їх правовий статус і потрібні дії місцевої влади: затримати, відправити у визначене місце чи повідомити МВС. На підставі таких циркулярів сучасними дослідниками відновлено імена близько двох тисяч осіб¹², переслідуваних за польські повстання або іншу політичну нелояльність.

Варто підкреслити, що поліцейський нагляд у Російській імперії був не випадковою практикою, а нормативно закріпленою адміністративною мірою превенції та контролю. Його правові підвалини містив т. XIV «Зводу законів» у розділі «Статут про запобігання та припинення злочинів» (ред. 1857, із подальшими доповненнями 1863–1871)¹³, який регламентував взяття осіб під гласний і негласний нагляд, обмеження їхньої мобільності, обов'язок реєстрації та звітності перед МВС. У другій половині 19 ст. цей режим додатково унормували «Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою» (14 серпня 1881)¹⁴ та «Положення про поліцейський нагляд» (12 березня 1882)¹⁵, що деталізували форми нагляду та коло заборон для піднаглядних.

Прикладом дії цих норм у Миколаєві до 1863 р. є «Справа про подання до Міністерства внутрішніх справ відомостей про осіб, які перебувають під гласним наглядом поліції в м. Миколаєві»¹⁶. На обкладинці зафіксовано дати ведення: почато 13 грудня 1855 р. – закінчено 9 березня 1856 р. У ній міститься секретний циркуляр МВС від 22 листопада 1855 р. № 244 з вимогою щороку подавати докладні списки піднаглядних і друкований бланк «Відомості про осіб, що перебувають під наглядом поліції... за 1856 р.»¹⁷. Документ адресований «Панові Начальникові Губернії» і позначений «Таємно. Циркулярно» підписано «міністр С. Ланской»¹⁸) вимагає щорічно подавати до МВС найповніші «відомості про осіб, які перебувають під поліцейським наглядом» і встановлює персональну відповідальність за точність списків.

¹² Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів... С. 132.

¹³ Устав о предупреждении и пресечении преступлений: (Св. зак. Т. 14, изд. 1857); Доп. и изм. по Продолж. 1863, 1864, 1868, 1869 и 1871 гг.: С разъясн. по Уложению о наказаниях изд. 1866 г. и по Уставу о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. [Москва]: тип. Т. Рис, 1872. VIII, 159 с.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том 1. Со дня восшествия на престол государя императора Александра Александровича по 31 декабря 1881. СПб., 1885. 614 с. (350) С. 261.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том II. 1882. СПб., 1886. 1144 с. (730) С. 84.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ІЦІАК України). Ф. 356. Оп. 1. Спр. 27. обкладинка

¹⁷ Ibid. Арк. 1.

¹⁸ Ланський Сергій Степанович (23 грудня 1787 [3 січня 1788], Московська губернія; 26 січня [7 лютого] 1862, Санкт-Петербург) російський державний діяч; граф з 23 квітня 1861; міністр внутрішніх справ Російської імперії у 1855–1861 рр.; дійсний таємний радник з 1851 р.; обер-камергер з 1861 р.

До циркуляра додано великий друкований бланк-таблицю з численними графами для систематичного обліку. Зміст граф демонструє зрілість адміністративної процедури нагляду: ПІБ і соціальний стан; вік і рід занять; підстава взяття під нагляд і ким це зроблено; дата та місце постановки; місце проживання особи; обмеження (режимні приписи); спостереження за поведінкою; наявність державного (казенного) фінансування щодо кожного фігуранта тощо.

Після придушення Січневого повстання адміністрація Херсонської губернії системно відпрацьовувала «польський напрямок» у чорноморському транзиті. Портовий Миколаїв виконував функцію першого рубежу фільтрації: сюди надходили персоніфіковані орієнтування, а поліція, митниця та карантин розгортали профілактичний нагляд. Показовою є таємна справа Канцелярії за жовтень 1867 р.¹⁹, в якій Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, під грифом «вельми таємно», сповіщає Миколаївського військового губернатора про трьох польських емігрантів: Ольгіївського, Яна Малиновського та Чапелевського, що «мають намір пробратися до Росії» через Константинополь. До листа додано докладні сигнаменти (зріст, статура, риси обличчя, прикмети, сімейний стан, фах) і розпоряджено встановити пильний нагляд у місті та порту, ретельно перевіряти прибулих, їхній багаж і папери; за найменшої підозри – негайно затримувати названих осіб і негайно доповідати. На полях резолюції щодо необхідності повідомлення поліцмейстера. Матеріал демонструє рутинний алгоритм післяповстанчої безпеки: центр постачає іменні сигнали, міський рівень оперативно переводить їх у щоденні процедури контролю на Чорноморському узбережжі.

У фонді Канцелярії збереглося таємне листування (1868–1869 рр.) між Управлінням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора та Миколаївським військовим губернатором та миколаївською міською поліцією щодо можливого проникнення до Російської імперії польського емігранта²⁰, названого в заголовку справи Бужинським, який міг користуватися чужим ім'ям «Бурко». Перший лист (Одеса, 10 грудня 1868 р., № 786, гриф «цілком таємно») надійшов із посиланням на повідомлення Власної Його Імператорської Величності канцелярії від 27 листопада і містив вказівки про необхідність нагляду та готовності до затримання. До нього додано два польськомовні бланки як речові додатки-зразки: «Pokwitowanie Wydziału Rady Polskiej na Russii» та «Mandat Komitetu Rady Polskiej Wydziału na Russii».

На полях містяться резолюції Миколаївського військового губернатора про пересилання копій поліцмейстеру, організацію нагляду та затримання у разі виявлення особи. Наступним документом є лист генерал-губернатора від 23 грудня 1868 р., № 825 з уточненим словесним описом розшукуваного: «росту середнього, близько 40 років..., волосся коротке...». Також наявна службова записка від 4 січня 1869 р. із повторенням опису та підтвердженням необхідності продовжувати нагляд.

У другій половині 19 ст. імперська влада діяла не лише через адресний

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 1–13в.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 1–7.

поліцейський нагляд за окремими «неблагонадійними», а й через систематичне відстеження активності цілих національних груп: громади, товариства, гуртки емігрантів, канали комунікації з-за кордону. Поляки, як одна з найбільш мобілізованих груп після подій 1863–1864 рр., перебували у полі підвищеної уваги. Листування канцелярій генерал-губернатора та військового губернатора з міською поліцією, митницею та карантинном у Миколаєві демонструє, як індивідуальний нагляд поєднувався з груповим моніторингом: від контролю за прибуттям із-за кордону до спостереження за зібраннями, «літературними вечорами» чи іншими формами самоорганізації. Прикладом такого нагляду є справа «Розпорядження Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора та приписи миколаївському поліцмейстеру про встановлення нагляду за різними особами, які прибувають з-за кордону»²¹.

У листі з грифом «цілком таємно» № 215 від 19 травня 1869 р. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора до Миколаївського військового губернатора повідомляється, що польські емігрантські кола мають намір влаштувати у місті «літературні бесіди», аби зібрати співвітчизників-емігрантів. У зв'язку з цим просять встановити нагляд і звернути увагу на конкретну особу – барона д'Енгестреля (d'Engestroem), батько якого швед, а мати – полька. Барон «цілковито відданий національності матері» і «маючи шведський паспорт, внаслідок чого спроможний пересуватися, не збуджуючи підозри нашої влади». У продовженні листа наголошено на ризику закордонних контактів і можливих переїздів без привернення уваги влади; пропонується запровадити «найсуворіший нагляд» і регулярно інформувати про результати. Лист підписав генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Деметріус Коцебу²².

Для розуміння практик імперського розшуку показова справа «Циркуляри Департаменту поліції про розшук різних осіб» з 13 березня по 19 серпня 1870 р.²³ Це серійний реєстр розсилок із Петербурга до Миколаєва з орієнтуваннями, маршрутами, контактами й інструкціями щодо нагляду чи затримання втікачів і розшукуваних осіб різного походження, серед яких помітну частку становлять поляки або вихідці з Царства Польського.

Так, у листі про розшук чотирьох осіб²⁴ повідомляється, що піднаглядні в Плоцькій губернії²⁵ мешканці повітів: Пшасніський (єврей Іцек Радомський),

²¹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 9–93в.

²² Граф Пауль Деметріус Коцебу (нім. *Paul Demetrius Kotzebue*; зросійщене: Павло Євстафійович Коцебу) – військовий і державний діяч Російської імперії німецького походження; генерал від інфантерії, генерал-ад'ютант; Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор та командувач військами Одеського військового округу.

²³ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 82. обкладинка.

²⁴ *Ibid.* Арк. 10.

²⁵ Плоцька губернія (пол. *Gubernia plocka*, рос. *Плоцкая губерния*) – адміністративна одиниця Російської імперії, утворена 1837 р. з Плоцького воеводства зі збереженням його меж і столиці (Плоцьк) як губернського міста. Під час Січневого повстання Національний уряд 28 березня 1863 р. проголосив «Регламент влад адміністративних у колишньому Царстві Конгресовому», яким поділ на губернії

Цеханівський (єврей Герш-Май і селянин Вавженець Бржезинський), Рипінський (селянка Францішка Домогальська) – «невідомо куди зникли». МВС просить розпорядитися розшуком у межах підвладної губернії, а у разі виявлення – затримати та відправити до Плоцька (у розпорядження губернатора) й одночасно сповістити МВС.

У таємному листі № 45 від 24 лютого 1870 р. про розшук Олександра Лапінського повідомляється, що мешканець Ломжинської губернії²⁶, гміни²⁷ Ковалевіцзна, Мазовецького повіту, Олександр Ляпінський без паспорта вибув до Варшави, звідки був відправлений «для водворення на жительство», але в дорозі втік і «досі не розшуканий»²⁸. Департамент МВС просив розпорядитися про організацію розшуку у межах підвладної губернії й у разі виявлення заарештувати та відправити у відання мазовецького повітового начальника, одночасно сповістивши МВС. Додавався опис прикмет Ляпінського.

Наступний циркуляр № 72 від 16 березня 1870 р. продовжує серію розшукових розсилок МВС, розширюючи географію пошуку та додаючи нових фігурантів із Плоцької та Київської губерній²⁹. Так повідомляється, що піднаглядні у губерніях: Плоцькій – селянин Валентій Міхавеський (Ліпновський повіт) і міщанка Францішка Карбовська (Серпецький повіт), Київській – дворянин Миколай Жабінський – «невідомо куди зникли». Пропонувалося організувати розшук у межах підвладної губернії й у разі виявлення – заарештувати та відправити: Міхавеського та Карбовську – до м. Плоцька (у відання губернатора), Жабінського – до м. Києва.

Вже наступного дня, 17 березня 1870 р. МВС надсилає окрему розсилку³⁰, про ще одного піднаглядного з Плоцької губернії. Повідомляється, що піднаглядний мешканець Ліпновського повіту Плоцької губернії Ян Фордонський «невідомо куди зник».

2 квітня 1870 р. МВС надіслав ще один таємний циркуляр із ширшим переліком фігурантів. Повідомлялося, що з-під нагляду зникли: у Плоцькій губернії (Рипінський повіт, д. і гміна Скрвильно): селяни Яків Тарновський і Лаврентій Урбанський; у Петроковській губернії (гміна Миколаїв, Брезінський повіт): Олександр і Моніка Вайси, Іван і Вероніка Ромбальські; а також політичний засланець, що перебував у м. Тюмень, Іван Ліпцендорф³¹.

скасовувався і відновлювався поділ на воєводства в межах 1816 р.; на території Плоцької губернії відповідно було відновлено Плоцьке воєводство.

²⁶ Ломжинська губернія (пол. *Gubernia łomżyńska*, рос. *Ломжинская губерния*) – адміністративна одиниця Царства Польського (Конгресового королівства). У 1867 р., унаслідок реформи повітово-губернського поділу, з території колишніх Августовської та Плоцької губерній утворено нові губернії: Плоцьку (у зменшених межах), Сувальську (переважно з колишньої Августовської) та відновлену Ломжинську, яка певною мірою наслідувала межі Ломжинського департаменту Князівства Варшавського.

²⁷ Гміна (пол. *gmina*, від нім. *Gemeinde* «громада», «спільнота») – базова одиниця адміністративного поділу в Польщі. Термін уживають і щодо інших спільнот: гміна релігійна, гміна шкільна тощо.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 11.

²⁹ Ibid. Арк. 18.

³⁰ Ibid. Арк. 19.

³¹ Ibid. Арк. 23.

Того ж дня, 2 квітня 1870 р. надійшов окремий таємний циркуляр із розшуком селянина Осипа Пташинського. Повідомлялося, що піднаглядний мешканець Рипінського повіту Плоцької губернії, гміни Шутово, Осип Пташинський, «невідомо куди зник». Пропонувалося розпорядитися про розшук у межах підвладної губернії й у разі виявлення – заарештувати та відправити до м. Плоцька у відання губернатора.

Усі фігуранти таємного циркуляра № 97 від 22 квітня 1870 р., які невідомо куди зникли, походили з повітів Плоцької, Люблинської³² та Петроковської губерній³³ – адміністративних одиниць Царства Польського³⁴. Самі антропоніми³⁵ (Монашевський/Боносяк, Цихарович, Колодейчак) є типово польськими, а Янкель Зельдінер – ймовірно представник єврейської громади Люблинщини, тобто підданий Царства Польського. Тож з високою ймовірністю йдеться про осіб із польського суспільного середовища (за місцем походження й іменословом), хоча документи формально фіксують передусім їхній адміністративний статус як піднаглядних.

15 травня 1870 р. стіл Першого відділення Другого Департаменту виконавчої поліції МВС надіслав таємний циркуляр, що піднаглядні мешканці Плоцької губернії із Серпецького повіту, містечка Журоміна, єврей Еліяш Грінбаум, та з Пшасніського повіту, єврейка Рифка Дзенцель «невідомо куди зникли»³⁶.

2 червня 1870 р. Департамент виконавчої поліції МВС сповіщав про Войцеха Мілевського, міщанина посаду Нове-Място Плоцького повіту, «поверненого із заслання», який самовільно відлучився з місця проживання³⁷. Пропонувалося дати розпорядження про розшук у межах підвладної губернії й у разі виявлення – заарештувати та відправити до Плоцька у відання губернатора, одночасно повідомивши МВС.

У таємному циркулярі від 3 червня 1870 р. «Про розшук колишнього вчителя Антона Грєца» звертає на себе увагу фіксація соціального статусу фігуранта «учитель початкового училища». Повідомлялося, що призначений до висилки з Царства Польського під нагляд поліції до Уфимської губернії, колишній учитель початкового училища в с. Гродзіц, Олькушського повіту, Антон Грєц, під час слідування (після

³² Люблинська губернія (пол. *Gubernia lubelska*, рос. *Люблинская губерния*) – адміністративна одиниця Царства Польського, а після поразки Січневого повстання й фактичної ліквідації автономії Королівства – складова Варшавського генерал-губернаторства Російської імперії. Постає 1837 р. шляхом перетворення Люблинського воєводства; межі губернії та її столиця м. Люблін відповідали межах і центру колишнього воєводства.

³³ Петроковська губернія (пол. *Gubernia piotrkowska*, рос. *Петроковская губерния*) – адміністративна одиниця Царства Польського у складі Російської імперії зі столицею в Пйотркуві-Трибунальському. Створена 1867 р. внаслідок адміністративної реформи; існувала до 1915 р., коли припинила функціонування після окупації краю військами Німеччини та Австро-Угорщини під час Першої світової війни.

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 36.

³⁵ Антропонім (від дав.-гр. *ἄνθρωπος* 'людина' + *ὄνομα* 'ім'я) – власна назва особи; охоплює особове ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 43.

³⁷ Ibid. Арк. 49.

доставляння до м. Вільно) 29 травня 1869 р. невідомо куди зник (ймовірно банально втік). Тому пропонувалося розпорядитися про розшук у межах підвладної губернії й у разі виявлення – заарештувати та відправити до Уфи у відання губернатора. У документах надається опис прикмет Греча.

Показовою для механізмів контролю репатріантів є справа присвячена нагляду за уродженцем Віленської губернії Йосипом Пашкевичем, якому було дозволено повернутися з Франції до Царства Польського. Циркуляр департаменту виконавчої поліції № 220 від 9 вересня 1871 р. (надійшов 10 листопада з грифом «цілком таємно»)³⁸, наказував установити щодо Пашкевича превентивний режим контролю: здійснити на кордоні найсуворіший догляд, а якщо він вже прибув до Російської імперії – організувати обшук. Департамент виконавчої поліції пояснював мотиви негайної розсилки повідомлення по губерніях: Пашкевич, прямуючи до Царства Польського, міг спершу з'явитися у будь-якому прикордонному пункті Росії або вже у самому Королівстві. Тому від губернаторів вимагалось терміново зібрати відомості, чи не прибув він уже «у межах Росії», а якщо прибув і «проживав де-небудь у Царстві Польському», – «щоб у нього негайно було здійснено найсуворіший обшук» із залученням жандармських чинів. Якщо ж він ще не прибув, наказувалося встановити найпильніше спостереження, аби в момент його появи без зволікання виконати приписані дії.

Такий порядок демонструє, що індивідуальні дозволи на повернення супроводжувалися розгорнутою міжвідомчою системою завчасних розсилок і багаторівневого спостереження.

Показовим доповненням до корпусу «розшуково-наглядових» матеріалів є лист Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Пауля Коцебу на адресу Миколаївського військового губернатора, що стосувався долі відставного поручика Густава-Людвіга Ковнацького (ймовірно – Kownacki)³⁹. Генерал-губернатор повідомляв, що згідно із розпорядження МВС від 1870 р. поручик Густав Ковнацький перебував під поліцейським наглядом у м. В'ятка, але листом генерал-ад'ютанта Тімашева від 17 червня 1872 р. було «визнано можливим звільнити [його] від нагляду», залишивши заборону на перебування у «столицях і губернських столичних містах»⁴⁰. А вже 10 січня 1873 р. листом Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора повідомлялося, що з 1 січня поручику Густаву Ковнацькому було дозволено вільне проживання у Херсонській губернії⁴¹.

Справа ілюструє поступову «деескалацію» режиму нагляду щодо «політично неблагонадійних» поляків-офіцерів: від обов'язкового проживання під контролем у

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 1–2.

³⁹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 1–13в.

⁴⁰ Тімашев Олександр Єгорович (рос. *Александр Егорович Тимашев*; (1818–1893) – російський військовий і державний діяч; генерал-ад'ютант із 1859 р., генерал від кавалерії з 1872 р.; у 1856–1861 рр. – начальник штабу Корпусу жандармів і керуючий Третім відділенням; у 1868–1878 рр. – міністр внутрішніх справ.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 2.

визначеному місті, через часткове звільнення з територіальними обмеженнями, до надання права вільного поселення у межах периферійних губерній.

Л. Левченко було виявлено та введено до наукового обігу матеріали справи державного архіву Миколаївської області з фонду Канцелярії Миколаївського військового губернатора, що містять циркуляри й орієнтування на осіб польського походження. Так, справа № 8884 «Обіжники департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ про заборону різним особам на в'їзд до меж Росії» за 8–12 грудня 1872 р. містить докладний запис⁴² про Йосифа Барановського, 48 років, дворянина Волинської губернії, який у 1863 р. вступив у «шайку польських заколотників», утік за кордон і «на виклик до суду не прибув». Рішенням командувача Київського військового округу, на підставі п. 5 височайшого повеління, оголошеного у відношенні військового міністра від 11 травня 1863 р., і «Положенням про покарання кримінальних і виправних»⁴³, його «позбавлено всіх прав стану», «довічно вигнано за межі імперії», а в разі повернення до Російської імперії передбачалося засудження до заслання до Сибіру⁴⁴.

У тій самій справі 30 квітня 1872 р. зафіксовано запис про Франца Лабудзинського, 40 років, випускника Київського університету, вільнопрактикуючого лікаря, який «належав до революційного товариства «Централізація», сприяв польському повстанню, у 1862 р. утік за кордон і не виконав рішення суду про повернення». Рішенням командувача Київського військового округу, на вже згаданій вище підставі п. 5 височайшого повеління, його «позбавлено всіх прав стану» та «довічно вигнано за межі Російської імперії», а у разі повернення передбачено засудження до 8 років каторжних робіт у фортецях⁴⁵.

У справі міститься «вельми таємний» (рос. «весьма секретно») лист МВС про Людвіка Лубінського⁴⁶, лікаря, члена польського клубу в м. Лемберг⁴⁷ (створеного з політичною метою) та комітету зі збирання коштів на відзначення 1872 р. Про його членство повідомляли краківська газета «Край» (від 9 (21) лютого 1872 р.) та лемберзька «Народова газета» (від 24 лютого 1872 р. № 53). На підставі цих відомостей йому було заборонено в'їзд до меж Російської імперії як члену польської політичної організації⁴⁸.

Варто відзначити, що відомості про польський клуб у Львові та «комітет для збирання складок на пам'ять 1792 р.» надійшли до Миколаєва двома каналами: спершу

⁴² Держархів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 230. Оп. 1. Спр. 8884. Арк. 117.

⁴³ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1845. [4], IV, 898, XVII с.

⁴⁴ Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів... С. 147.

⁴⁵ Ibid. С. 148–149.

⁴⁶ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 8884. Арк. 74.

⁴⁷ Лемберг (нім. *Lemberg*) – історична німецька назва Львова, уживана насамперед у період австрійського/австро-угорського панування (1772–1918). Польською місто зветься Львув (*Lwów*), латинською – Леополіс (*Leopolis*).

⁴⁸ Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів... С. 149.

циркуляром Департаменту поліції МВС (із посиланням на публікації в краківській пресі), а невдовзі окремим листом⁴⁹ із грифом «цілком таємно» Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора з фактично тотожним змістом. Таке дублювання повідомлень, зафіксоване у фонді «Канцелярія Миколаївського військового губернатора», може вказувати на певну неузгодженість між центральним і регіональним рівнями поліційно-адміністративної комунікації або ж, щоб мінімізувати ризики неповноти інформування шляхом паралельної комунікації з адресатом.

У тій самій справі 12 жовтня 1872 р. зафіксовано запис⁵⁰ про Едуарда Удерського, 30 років, австрійського підданого, колишнього студента Київського університету, який проживав у Російській імперії за австрійським паспортом. Його названо «головним діячем» створеної 1863 р. в Києві революційної організації; зазначено участь у «мятежнической шайке» в Києві та втечу за кордон. Засуджений за законами воєнного часу за участь у польському повстанні 1863–1864 рр. і втечу за кордон, але залишений без переслідування як підданий іншої держави.

Окремий блок матеріалів діловодства Канцелярії миколаївського військового губернатора демонструє рутинну практику імперської бюрократії: для розгляду всепідданих прошень збирали «службові характеристики» на місцевих мешканців. Показовою є справа «Про повідомлення статс-секретарю Його Імператорської Величності щодо приймання прошень на ім'я царя відомостей про спосіб життя і поведінку мешканця м. Миколаєва, відставного капітана 2-го рангу Євгена Красовського; а також про оголошення йому указу Сенату щодо дозволу його позашлюбним дітям прийняти батькове прізвище»⁵¹. Ймовірно, Євген Красовський (пол. Krasowski) був польського походження: на це вказує ономастика прізвища, характерна для польського антропонімікону. Водночас у самій справі національна належність прямо не зазначена, тож цей висновок має імовірнісний характер.

17 червня 1872 р. Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора конфіденційно зверталось до миколаївського військового губернатора з проханням терміново надіслати «відомості про політичну благонадійність, заняття, поведінку та спосіб життя капітана 2-го рангу Євгена Красовського», оскільки той подав чолобитну «про виявлення йому особливої Монаршої милості за його сімейною справою»⁵².

2 серпня 1872 р. миколаївський поліцмейстер рапортував: Красовський «у громадському відношенні має добру репутацію», цього року «обраний гласним Міської думи», «у політичній неблагонадійності ні в чому предосудному помічений не був». Подібний позитивний відгук надійшов і від «херсонського губернського предводителя дворянства» (18 жовтня 1872 р.), який також просить підтримати

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 1.

⁵⁰ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 8884. Арк. 211.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 101.

⁵² Ibid. Арк. 1.

клопотання⁵³. Фіналом справи стало повідомлення Першого департаменту Правлячого сенату (7 травня 1873 р.): за «Найвищим указом» від 22 квітня Государ, «зважаючи на всепідданіше прошення», «всемилоstinivіше повелів» визнати дітей Красовського «законними... у всіх правах і перевагах за родом і станом». Відповідні витяги належало оголосити адресатові.

Таким чином, перед ухваленням рішення за приватним клопотанням центр вимагав місцевої перевірки благонадійності, а зібрані у Миколаєві характеристики стали підставою для задоволення прохання.

Матеріали, які безпосередньо віддзеркалюють адміністративне реагування на Січневе повстання 1863–1864 рр. виявлено у справі «Обіжники департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ» за 12 грудня 1872 – 11 грудня 1873 рр.⁵⁴ Справа містить таємний циркуляр № 34 Департаменту поліції (Відділення III) від 22 лютого 1873 р. й адресований губернаторам⁵⁵. Документ посиляється на височайше затверджене 29 травня 1870 р. Положення Комітету міністрів, яким граф де Шуазель-Гуф'є разом з родиною позбавлявся російського підданства за участь у польській революційній організації. Циркуляр приписував, що у разі його появи на території імперії слід негайно встановити за ним таємний нагляд.

У циркулярі від 27 квітня 1873 р.⁵⁶ згадується Станіслав Левицький – колишній становий пристав Старокостянтинівського повіту Волинської губернії, титулярний радник. У матеріалах зафіксовано, що він «сприяв успіхам польського заколоту», утік за кордон «зі служби в місцевості, де було запроваджено военний стан», на судові виклики не з'являвся. На підставі конфірмації тимчасового командувача Київського військового округу Левицького заочно було засуджено за участь у польському повстанні: позбавлено всіх прав стану та чинів, а також бронзової медалі «В пам'ять війни 1853–1856 гг.», майно підлягало конфіскації до казни. Йому було призначено довічне вигнання за межі Російської імперії із застереженням, що у разі повернення смертну кару може бути замінено на каторжні роботи у копальнях.

Справа документує випадки допомоги повстанцям місцевою шляхтою. Граф Адольф Олізар, мешканець маєтку дружини у Бердичівському повіті Київської губернії підтримував учасників польського повстання. 3 травня 1863 р. у районі маєтку було розбито групу повстанців, двох із них Олізар переховав у будинку та підтримував уцілілих, що переховувалися в лісі. Після переслідувань утік за кордон, на виклик до суду не прибув. На підставі конфірмації тимчасового командувача Київського військового округу заочно засуджений за участь у польському повстанні до заслання до Сибіру, позбавлений усіх прав стану та майна.

Для окреслення ще одного виміру адміністративного нагляду звернімося до документів про контроль виїздів колишніх політичних засланців за кордон. Справа

⁵³ Ibid. Арк. 5.

⁵⁴ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 9142.

⁵⁵ Ibid. Арк. 97.

⁵⁶ Ibid. Арк. 144–144зв.

«Про повідомлення міністру внутрішніх справ відомостей, чи видавався з управління військового губернатора закордонний паспорт колишньому політичному засланцю В. Окмянському» фіксує саме такий запит. На таємному циркулярному листі Департаменту поліції МВС від 5 листопада 1873 р. начальників губерній просять у найкоротший строк з'ясувати, чи не був від червня поточного року хтось «увільнений за межі» підвідомчої губернії за посвідченням на ім'я звільненого від поліцейського нагляду колишнього політичного засланця, дворянина Владислава Окмянського, виданим «на підставі найвищого повеління, викладеного у циркулярі Міністерства від 31 травня, № 84»⁵⁷. Справа містить довідку, що за межі Миколаєва із таким посвідченням не виїздив⁵⁸.

Зміна місця проживання політичних засланців здійснювалася лише за погодженням місцевої адміністрації та затвердженням на рівні генерал-губернатора. Показовий прикладом може слугувати справа щодо «політичного засланого Конрада Куніцького»⁵⁹, який, перебуваючи під поліцейським наглядом у Херсоні, клопотав про тимчасове мешкання в Миколаєві. Миколаївський поліцмейстер рапортував, що «перешкод не вбачає»⁶⁰, після чого дозвіл було підтримано.

Серед матеріалів справ фонду Канцелярії трапляються й фіксації «позитивних» рішень щодо втікачів, які добровільно повернулися⁶¹.

Людвіг-Франц-Йозеф Немоевський – дезертир із російської армії, який добровільно повернувся з-за кордону до Царства Польського й у зв'язку з добровільним поверненням виключений зі списку осіб, що підлягали арешту.

Іван Плахецький – уродженець Познанського князівства, учасник повстання 1830–1831 рр.; утік за кордон і мешкав у Франції до 1872 р. Як «польському вихідцю, що добровільно повернувся з-за кордону», йому було даровано прощення⁶².

Інколи дарування «прощення» поєднувалося з превентивним обмеженням – заборонаю в'їзду до меж Російської імперії, що юридично знімало карність за минуле, але зберігало контроль над майбутньою мобільністю особи. Так Олександр Шарковський, австрійський підданий, тимчасово проживав у Заславському повіті Волинської губернії; учасник Січневого повстання 1863–1864 рр., у складі повстанських відділів брав участь у боях з російськими військами, після чого втік за кордон. Звільнений від відповідальності на підставі височайшого повеління від 17 травня 1867 р., але в'їзд до Російської імперії йому було заборонено⁶³.

У матеріалах фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» фіксуємо нормативний сигнал до часткового пом'якшення режиму нагляду у 1873 р.: таємний циркуляр МВС (Департамент виконавчої поліції, відділення III, стіл 2) від

⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1.

⁵⁸ Ibid. Арк. 6.

⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 1.

⁶⁰ Ibid. Арк. 3.

⁶¹ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 9142. Арк. 79.

⁶² Ibid. Арк. 9.

⁶³ Ibid. Арк. 103зв.

2 травня 1873 р., № 70, з грифом «Секретно. Циркулярно» оголосив «по Высочайшему повелению» від 27 квітня 1873 р. припинення перегляду поштової та телеграфної кореспонденції поляків, висланих із Царства Польського та «Західного краю» з політичних причин і таких, що перебувають під поліцейським наглядом в Європейській Росії⁶⁴. На примірнику – службова резолюція про направлення «у поліцію» (з відміткою Миколи Аркаса⁶⁵), що демонструє локальне доведення припису до виконання. Водночас це пом'якшення не скасовувало інших компонентів наглядового режиму (реєстраційні обов'язки, обмеження мобільності, можливість затримання), але звужувало інструментарій інтервенції у приватну комунікацію піднаглядних.

Але вже за декілька місяців зафіксовано секретний циркуляр МВС, Департаменту виконавчої поліції (відділення 3, стіл 2) від 5 травня 1873 р., № 73, адресований начальникам губерній⁶⁶. Документ констатує, що з відкриттям «волнений» 1863 р. чимало уродженців Царства Польського та західних губерній, які перебували на військовій службі, вийшли у відставку. Після отримання списків із Воєнного міністерства III відділення запровадило щодо них секретний нагляд, який у багатьох випадках триває «до теперішнього часу». Циркуляр, за погодженням із Головним начальником III відділення, визнавав можливим припинити цей тимчасовий, превентивний захід стосовно всіх відставних військових чинів, які надалі ні в чому «предосудительном в политическом отношении» помічені не були. Губернаторам наказано було подати до МВС і з відділення два переліки: осіб, яких належить звільнити від секретного нагляду, і тих, за ким його слід продовжити – із зазначенням підстав.

Таким чином, циркуляр фіксував у матеріалах Канцелярії миколаївського військового губернатора вибіркове послаблення післяповстанчого контролю: збереження нагляду для ризикових категорій поєднувалося з масовим виведенням із-під таємного спостереження відставників, що не проявили політичної нелояльності.

У матеріалах справи «Циркуляри Департаменту поліції про припинення та поновлення розгляду прохань щодо повернення на батьківщину політичних засланих і емігрантів – уродженців західних губерній і Царства Польського» простежується еволюція імперської адміністративної політики щодо політичних висланців та емігрантів. Циркуляром від 23 листопада 1876 р.⁶⁷ (а також уточненням від 31 грудня 1876 р.⁶⁸) Міністерство внутрішніх справ призупинило розгляд

⁶⁴ Ibid. Арк. 152.

⁶⁵ Аркас Микола Андрійович (20 травня 1816 – 20 червня 1881) – російський військово-морський діяч, генерал-ад'ютант, адмірал; син Андрія Еммануїловича Аркаса, молодший брат Захарія Андрійовича Аркаса, батько Миколи Миколайовича Аркаса (старшого). Військовий губернатор Миколаєва (20 травня 1816 – 27 червня 1881).

⁶⁶ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 9142. Арк. 153.

⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 2.

⁶⁸ Ibid. Арк. 9.

клопотань про повернення на батьківщину й обмежило дозвіл на тимчасове перебування у Західному краї та Царстві Польському осіб, висланих «за політичними причинами». У свою чергу, циркуляр від 12 листопада 1882 р. скасував ці обмеження та відновив попередній порядок розгляду прохань про повернення для вихідців із Західного краю та Царства Польського, а також для інших категорій політичних висланців⁶⁹.

Таким чином, можна констатувати, що між 1876 і 1882 рр. відбувся перехід від більш рестриктивного режиму нагляду до відносно лібералізованої практики, що відкривала можливість легального повернення або урегулювання статусу зазначених осіб.

Але попри пом'якшення режиму 1870-х рр., повної «лібералізації» не відбулося: влада й надалі вибірково відмовляла у поїздках тим, кого вважала політично небезпечними. Показовий приклад – справа про відмову ксьондзу Юманю Міхальському у виїзді до Калішської губернії⁷⁰ для побачення з матір'ю: попри звільнення з-під нагляду, Варшавський генерал-губернатор, посилаючись на його «винність у зносінах... з членами колишньої революційної організації» у розпал повстання, не визнав клопотання таким, що може бути задоволене⁷¹.

Ще одним прикладом може слугувати справа «про вислання до Вологодської губернії під поліцейський нагляд мешканки м. Миколаєва, дворянки Саломеї Левандовської»⁷², де зафіксовано клопотання поліції до Миколаївського військового губернатора про адміністративне вислання до Вологодської губернії під поліцейський нагляд Саломеї Левандовської (пол. *Lewandowski*), мешканки Миколаєва. Підставою стала її участь у «сприянні втечі» з «Херсонського тюремного замку» політичного ув'язненого Свитича. Лист МВС від 6 травня 1878 р. прямо пропонує губернаторові «зробити розпорядження» щодо висилки та поінформувати про виконання⁷³. Справа містить рапорт миколаївського поліцмейстера від 19 травня 1878 р., адресований військовому губернатору, де зазначено, що дворянка Саломея-Валерія Левандовська, яка раніше мешкала у Миколаєві, «нині тут не перебуває», а проживає в Одесі та виконує обов'язки касирки у тамтешньому благодійному товаристві.

Ще одна справа фіксує реалізацію адміністративного вислання кількох осіб із Миколаєва, частина яких потенційно могла належати до польської громади⁷⁴. У рапорті миколаївського поліцмейстера від 11 червня 1879 р. було повідомлено про

⁶⁹ Ibid. Арк. 11.

⁷⁰ Калішська губернія (пол. *Gubernia kaliska*, рос. *Калишская губерния*) – адміністративна одиниця Царства Польського зі столицею в Каліші; існувала у 1837–1844 та 1867–1915 рр., була найбільш західною губернією Царства, її західний кордон збігався з польсько-прусським. Утворена 23 лютого 1837 р. замість Каліського воєводства.

⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 4.

⁷² ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 138.

⁷³ Ibid. Арк. 1.

⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 7–73в.

виконання припису: «дворянин Миколай Левандовський, його дружина Анна і дочки Єлена та Леонарда» вислані до Архангельської губернії. Транзит був організований через Полтаву «в супроводі трьох жандармських унтер-офіцерів і двох рядових», причому «витрати на провіз і харчування висланих та конвою» наказувалося віднести «на розпорядження Полтавського губернатора».

У 1880-х рр. простежується певне пом'якшення режиму: дозволяються переїзди та тимчасове проживання за клопотаннями, а подекуди розглядають питання про звільнення з-під нагляду. Водночас для осіб, позначених «польським питанням», контроль не скасовувався: кожне переміщення погоджувалося через генерал-губернатора, встановлювався (або зберігався) таємний поліцейський нагляд, а місцеві влади регулярно подавали детальні списки та «характеристики» піднаглядних. Обмеження залишалися чинними – дозвіл на проживання або зміну місця був можливий лише як виняток і супроводжувався звітуванням поліції про поведінку та контакти особи. Усе це чітко видно з матеріалів справи Володимира Тишевського, де міститься таємний лист Херсонського губернатора Олександр Семенович Ерделі, який інформував Миколаївського військового губернатора, що Полтавський губернатор повідомив його, що на підставі клопотання дворянина Володимира Тишлевського, який перебував під наглядом поліції у Кременчуці, Тимчасовий Харківський генерал-губернатор дозволив Тишлевському «переписатися на жительство» до Херсонської губернії, в м. Миколаїв, до батьківського помешкання. Про зміну місця проживання негайно сповістив кременчуцький поліцмейстер⁷⁵. Оскільки місто Миколаїв не входило до сфери його безпосередньої компетенції, Ерделі інформував адресата про очікуваний приїзд Володимира Тишлевського до Миколаєва.

У продовження свого повідомлення № 333 від 28 березня 1880 р. Херсонський губернатор сповістив Миколаївського військового губернатора, що дворянин Володимир Тишлевський, якому дозволялося переселитися до м. Миколаєва. За відомостями кременчуцького поліцмейстера від 10 квітня Тишлевський виїхав із Кременчука до Миколаєва, пред'явивши посвідчення, видане тим самим поліцмейстером⁷⁶. Згодом Миколаївський поліцмейстер відрпортував Миколаївському військовому губернатору, що прибулий з Кременчука Тишлевський виявив бажання переїхати на постійне місце проживання у село Полтавка Херсонської губернії⁷⁷.

Таким чином, справа наочно демонструє повний ланцюг нагляду за переміщенням «неблагонадійних» осіб: від інформування та міжвідомчих погоджень (між губернаторами) до обов'язкового повідомлення про виїзд/приїзд, реєстрації у місцевій поліції та встановлення персонального нагляду з подальшою звітністю.

Висновки. Залучений комплекс документів Канцелярії Миколаївського

⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 356. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 1-2.

⁷⁶ Ibid. Арк. 3.

⁷⁷ Ibid. Арк. 4.

військового губернатора показує, що після Січневого повстання імперська політика безпеки діяла як розгалужена та нормативно врегульована система. Вона поєднувала таємні циркуляри МВС, адресні орієнтування на конкретних осіб, облік піднаглядних, міжвідомчі погодження переїздів і реєстраційні процедури на місцях. Миколаїв, як місто зі стратегічним статусом під керівництвом військового генерал-губернатора, виступав важливим елементом цієї системи: сюди сходилися сигналементи, звідси розгорталися нагляд і затримання, а кожен легальний рух «неблагонадійних» супроводжувався службовими рапортами та підтвердженнями.

Матеріали демонструють «подвійний» характер імперської практики: на тлі часткових пом'якшень 1870-х рр. (зняття окремих форм нагляду, дозвіл на повернення чи зміну місця проживання) зберігалися вибіркові заборони та висилки. Типовими стають: а) продовження або відновлення нагляду за вихідцями із «західного краю» та Царства Польського; б) відмова у виїздах окремим особам; в) адміністративні висилки під поліцейський нагляд; г) детальна маршрутизація пересувань із залученням жандармського конвою. У персоніфікованих справах простежуються всі ланки контролю: від початкового повідомлення та дозволу на «переписку на жительство» до реєстрації на новому місці й подальших звітів поліції.

Окремо фіксується тривка актуальність «польського питання»: у групових та індивідуальних орієнтуваннях, у справах про повернення емігрантів, зміну місця проживання колишніх засланих, у висилках і відмовах у поїздках. Навіть за умов часткової лібералізації 1870-х рр. ця категорія залишалася під посиленням наглядом, механізми контролю застосовувалися рутинно та послідовно.

Таким чином, миколаївський документальний масив дозволяє реконструювати щоденну «механіку» післяповстанського нагляду у Російській імперії та уточнює місце південноукраїнського регіону в загальноімперській системі протидії польському національному рухові другої половини 19 ст. Опубліковані матеріали вводять до наукового обігу важливі джерела та відкривають можливості для подальших порівняльних студій із фондами інших державних архівів України.

Фінансування. Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

REFERENCES

- Kartuzov, K.M. (2024). Formuvannia fondu «Kantseliariia Mykolaivskoho viiskovoho hubernatora» u Derzhavnomu arkhivi Mykolaivskoi oblasti [Formation of the 'Office of the Mykolaiv Military Governor' Fund in the State Archive of Mykolaiv Region]. In *Istoriia Ukrainy ta Yevropy v konteksti zberezhenia yevropeiskikh tsinnosti: International Scientific Conference* (November 8, 2024, Mykolaiv). Mykolaiv: ChNU Publishing House, 125-127 [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I., & Moravets, N. (Eds.). (2014). *Polske natsionalne povstannia 1863–1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv: kolektyvna monohrafiia* [The Polish national uprising of 1863–1864 in Right-Bank Ukraine: From myths to facts: A collective monograph]. Uman: FOP Zhovtyi O.O. [in Ukrainian].
- Levchenko, L. (2023). Represyivna polityka Rosiiskoho uriadu shchodo uchashnykh rukhiv za

- vidnovlennia derzhavnosti Polshchi (1830–1874 rr.) [Repressive policy of the Russian Government towards participants in the movements to restore Poland's statehood (1830–1874)]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 126–172. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2023.334.126> [in Ukrainian].
- Slobozhan, I. (2024). *Polskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh na terytorii Volynskoi hubernii v 60-kh rokakh XIX stolittia (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Zhytomyrskoi oblasti)* [Polish national-liberation movement in Volyn Governorate in the 1860s (based on the records of the State Archives of Zhytomyr Region)]. *Arkhivy Ukrainy*, 2 (339), 56–74. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2024.339.056> [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. Internal archive of the institution. Files of Fund No. 356 [in Ukrainian].
- State Archive of Mykolaiv Region. Internal archive of the institution. Files of Fund No. 230 [in Ukrainian].